

УДК (UDC) 94 : 334.716] (477.62) : 82-94-054.6] «18/19»
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.3\(39\).590](https://doi.org/10.33782/eminak2022.3(39).590)

INDUSTRIAL PROGRESS OF DONBAS IN MEMOIRS OF FOREIGNERS (SECOND HALF OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

*Iryna Piatnytskova*¹, *Olena Otzemko*²

Vasyl' Stus Donetsk National University (Vinnytsia, Ukraine)

¹ e-mail: ipiatnickova@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5809-5212>

² e-mail: otzemko@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3164-1148>

ABSTRACT

The purpose of the paper is to study the memoirs of foreigners about Donbas of the second half of the 19th – the beginning of the 20th century, as an example of a foreign perception of the region during the times of modernization changes to estimate their informational potential and representativeness for the reproduction of the history of Donbas. Research interest is focused on the territory of Donetsk region.

The scientific novelty of the paper is in the analysis of the peculiarities of the reflection of the industrial progress of Donbas of the second half of the 19th – the beginning of the 20th century in the memoirs of foreigners, taking into account their peculiar features as sources of personal origin being a part of foreign Ukraine Studies.

Conclusions: The analyzed memoirs of foreigners differ in the genre and nature of the coverage of events and processes on the territory of Donbas in the second half of the 19th – the beginning of the 20th century. Their authors were representatives of different countries and professions, who had a different purpose for staying in the region, and, accordingly, the personal focus of observation. At the same time, it was typical of them to have many common points in the description of the region. The authors emphasized the secondary modernization in Russia, the insufficiency of internal reasons for industrial progress and its possibility only if foreign specialists would have been involved. Thus, their attention was drawn to examples of the most successful industrial development, which were implemented by combining local resources with the experience of foreigners. That explained the focus of the memoirists' main attention on the activities of the 'Novorossiysk Society', its enterprises, and Yuzivka. The authors compared the industrial landscape of the workers' settlement with the world experience of industrial centers, emphasizing their similarity. The authors considered the British colony of Yuzivka to be the center of the English way of life. Other industrial settlements of the region were described relating to fewer details. In the memoirs of foreigners, through the description of life and working conditions, the difficulties of the process of forming a worker's social and professional group were reproduced. The authors considered the cultural influence of foreigners on the development of the region to be positive. Using of the materials from analyzed sources in the study of the history of Donbas in the second half of the 19th – the beginning of the 20th century allows enlarging their factual and conceptual aspect both in terms of information and in the aspect of forming the image of the region by representatives of the foreign community.

Keywords: Donbas, memoirs of foreigners, travel notes, Yuzivka, industrial settlements, workers

ПРОМИСЛОВИЙ ПОСТУП ДОНБАСУ ЗА МЕМУАРАМИ ІНОЗЕМЦІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Ірина Пятницькова¹, Олена Отземко²

Донецький національний університет імені Василя Стуса (Вінниця, Україна)

¹ e-mail: ipiatnickova@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5809-5212>

² e-mail: otzemko@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3164-1148>

АНОТАЦІЯ

Метою статті є дослідження мемуарних свідчень іноземців про Донбас другої половини ХІХ – початку ХХ ст., як прикладу іноземного погляду на регіон часів модернізаційних змін, визначення їхнього інформаційного потенціалу та репрезентативності щодо відтворення історії Донбасу. Дослідницький інтерес зосереджений на території Донеччини.

Наукова новизна статті полягає в аналізі особливостей віддзеркалення промислового поступу Донбасу другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в мемуарах іноземців, зважаючи на їхні властивості як джерел особового походження, і як складової іноземної українки.

Висновки. Аналізовані мемуари іноземців відрізняються за жанром і характером висвітлення подій і процесів на території Донбасу другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Їхніми авторами були представники різних країн і професій, які мали відмінну мету перебування в регіоні, а відповідно власний фокус спостереження. Разом з тим для них характерно багато спільних моментів в описанні краю. Автори наголошували на вторинній модернізації в Росії, недостатності внутрішніх причин для промислового поступу та його можливості лише за умов залучення іноземних фахівців. З огляду на це їхню увагу привертала приклади найбільш вдалого промислового розвитку, що були реалізовані шляхом поєднання місцевого ресурсу з досвідом іноземців. Саме цим пояснюється зосередження основної уваги мемуаристів на діяльності «Новоросійського товариства», його підприємствах та Юзівці.

Індустріальний ландшафт робітничого поселення автори порівнюють із світовим досвідом промислових міст, наголошуючи на їхній аналогічності. Зосередженням англійського способу життя автори вважали британську колонію Юзівки. У меншій мірі описано інші промислові поселення регіону. У мемуарах іноземців, через опис життя й умов праці, відтворено складнощі процесу формування робітничої соціально-професійної групи. Авторам притаманна рефлексія щодо позитивного культурницького впливу іноземців на розвиток регіону.

Залучення матеріалів аналізованих джерел до досліджень історії Донбасу другої половини ХІХ – початку ХХ ст. здатне розширити їхній фактографічний і концептуальний аспект як в інформаційному плані, так і в аспекті формування образу регіону представниками іноземної спільноти.

Ключові слова: Донбас, мемуари іноземців, мандрівні записки, Юзівка, промислові поселення, робітники

Військова агресія Росії проти України, що триває з 2014 р., актуалізувала дослідження історії Донбасу, поставила за необхідне вивільнення її від концептуальних підходів та оціночних суджень радянського історичного спадку. Особливий фокус науковців був спрямований на період промислового розвитку регіону другої половини ХІХ – початок ХХ ст., коли було закладено основи соціально-економічної та соціокультурної специфіки краю.

Результатом наукової роботи сучасних українських істориків стало створення низки ґрунтовних досліджень, що спрямовані на об'єктивізацію історії краю. Серед них колективні праці «Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини»¹, «Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу»², «У пошуках обличчя міста: Практики самопрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу»³. Дослідженню Донбасу модерного часу присвячені наукові праці В. Кулікова, Т. Водотики, В. Донован⁴. Серед іноземних праць докладним викладом історії регіону вирізняється двотомне дослідження Т. Фрідгута⁵. Життя Дж. Х'юза та історію Юзівки у зарубіжній історіографії також вивчали С. Едвардс, К. Томас, Р. Хізер⁶. Іноземним інвестиціям та їх значенню було присвячене дослідження Дж. Маккей⁷.

Сучасний дискурс історії Донбасу другої половини XIX – початку XX ст., таким чином, сприяв накопиченню наукових напрацювань і теоретичних висновків. Водночас, він відкриває низку концептуальних питань, що мають дискусійний характер і потребують подальшого дослідження.

Збагатити студії з історії регіону здатне ширше залучення мемуарних творів іноземців, які за різних обставин перебували на теренах України, зокрема Донбасу у другій половині XIX – на початку XX ст. Як різновиду джерел особового походження їм властива суб'єктивність, різний ступінь віддзеркалення авторського «Я» залежно від жанру, що виявляється через власне тлумачення подій, висловлювання своїх думок і міркувань. Водночас, попри нарікання на адресу мемуарів щодо викривлень, зумовлених як помилками пам'яті, так і власними інтересами, мемуаристика здатна не тільки репрезентувати розмаїття життєвих явищ, відтворити життя людини у певній епосі⁸, але й передати емоційне наповнення цієї епохи, закарбовуючи її риси на рівні особистісних стосунків.

Мемуари іноземців, водночас, як невід'ємна частина великого комплексу творів іноземного походження з історії України (або «історико-літературної україніки»⁹),

¹ Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. Київ: Кліо, 2016. 720 с.

² Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / М. Льченко та ін.; за ред. В. Кулікова та І. Скляної. Львів: ФОР Шумилович, 2018. 244 с.

³ У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу / Ред. кол.: Кравченко В. (заг. ред.), Посохов С. (заг. ред.), Куліков В., Любавський Р., Рачков Є. Харків: Видавництво Точка, 2021. 564 с.

⁴ Куліков В.О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870-1917 рр. Харків: Вид-во ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2019. 388 с.; Водотика Т. Простір можливостей: Україна в добу заліза та пару. Київ: Кліо, 2018. 240 с.; Донован В. Вітання з Юзівки: листування британських мігрантів і освоєння промислового ландшафту на Донбасі на зламі XIX – XX ст. URL: <https://bit.ly/3LQvEfZ>

⁵ Friedgut T.H. *Iuzovka and Revolution: [2 vol.]* Princeton: Princeton University Press, 1989. Vol. 1. 361 p.; 1994. Vol. 2. 514 p.

⁶ Edwards S. *Hughesovka: a Welsh Enterprise in Imperial Russia*. Cardiff: Glamorgan Record Office, 1992. 72 p.; Thomas C. *Dreaming a City: From Wales to Ukraine*. Tal-y-bont: Y Lolfa, 2009. 112 p.; Heather R. *The Iron Tsar: The Life and Times of John Hughes*. London: New Generation Publishing, 2010. 252 p.

⁷ McKay J.P. *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885-1913*. Chicago: University of Chicago Press, 1970. 456 p.

⁸ Любовець Н.І. Новітня історіографія вітчизняної мемуаристики: до проблеми термінології та класифікації. *Українська біографістика = Biographistica ukrainica*. Київ, 2016. Вип. 13. С. 38; Савенко І.Л. Мемуаристика як метажанрова система в українській літературі другої половини XX – початку XXI ст. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2011. № 6 (217), Ч. II. С. 89-90.

⁹ Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. Київ: Основи, 1998. С. 20-22.

«заґрунтовані на антитетичному «своє-чуже», «ми-вони», даючи можливість уявити та зрозуміти світ, відмінний від свого, оскільки автори артикулюють власні враження щодо побаченого в іншій країні шляхом порівняння та протиставлення. Ці спостереження, їхні конотації відрізняються від розуміння аналогічних процесів та явищ місцевими авторами. Адже, як зауважує Д. Наливайко, те, що для них є нормою, нецікавою і непомітною, для іноземного автора є предметом зацікавленості та уваги як «звична “правильна” поведінка жителів країни, в яку він потрапив, яку він спостерігає й фіксує». Тому іноземні автори більше уваги приділяють реаліям повсякденного життя населення, його побуту, звичаям, обрядам, психології тощо¹⁰.

Метою статті є дослідження мемуарних свідчень іноземців про Донбас другої половини XIX – початку XX ст., як прикладу іноземного огляду на регіон часів модернізаційних змін, визначення їхнього інформаційного потенціалу та репрезентативності щодо відтворення історії Донбасу.

Дослідження побудоване на аналізі мемуарних творів англійського, американського та італійського походження. Відповідно до мотивів перебування, обрано, по-перше, мемуари фахівців, які намагалися себе реалізувати на теренах сучасної Східної України, за умови високого рівня конкуренції в їхніх країнах. У зарубіжній пресі край поставав «країною можливостей», приваблював наявністю сировинної бази, державними субсидіями, можливістю кар'єрного росту та високою оплатою праці¹¹. До цієї групи належав представник родини лондонських підприємців Георг Юм. У свій час він вчився машинобудуванню, виготовляв двигуни для кораблів. На терени України він приїхав з метою створення власного бізнесу з виготовлення сільськогосподарської техніки. Очевидно, що відміна кріпосного права та наявність родючих чорноземів мотивували його прийняти таке рішення. У практичній діяльності Г. Юм вийшов далеко за межі виготовлення та продажу сільськогосподарської техніки, парових млинів. Він займався геологічними розвідками, був засновником ливарних підприємств.

Класичні мемуари Г. Юма мають риси автобіографічного твору, оскільки автор розповідає про своє життя з дитячих років, хоча основна увага зосереджена на роках, проведених в українських губерніях Російської імперії. Його спогади є особливо цінними, оскільки він робив розвідку вугілля на річці Кальміус, де потім постало «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізобного й рейкового виробництв» (далі – «Новоросійське товариство»), супроводжував Дж. Х'юза в огляді місцевості, надавав йому рекомендації щодо майбутніх робіт. Мемуари Г. Юма також включають мандрівні нариси, позаяк автор, постійно проживаючи у Харкові, багато подорожував Україною, переважно з діловими цілями¹².

Спогади Ені Гвен Джонс, молоді виховательки та вчительки англійської мови дочок Артура Х'юза – типові мемуари-історія, коротка розповідь, наповнена відривчастими та емоційними враженнями від перебування у 1889-1892 рр. в країні «гноблення та злиднів, про яку так багато чують, але насправді про яку

¹⁰ Джигун Л. Літературний тревелог як жанр мандрівної прози: походження та історичний розвиток. *Південний архів. Філологічні науки*. 2017. Вип. 71. С. 24-25; Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі... С. 5-6.

¹¹ Водотика Т. Простір можливостей: Україна в добу заліза та пару... С. 17-18.

¹² Hume G. *Thirty-Five Years in Russia*. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD, 1914. 310 p.

знають так мало»¹³. Їхня цінність у погляді зсередини на життя англійської колонії в Юзівці. Мемуари було винайдено й опубліковано онуком авторки. Він же опублікував записи інтерв'ю з Е.Г. Джонс записані BBC 1943 р., які у деяких моментах доповнюють спогади¹⁴.

Іншу групу становлять мемуари іноземних журналістів, дипломатів, які мандрували Росією. Їх цікавили процеси модернізації, що розпочалися після поразки останньої у Кримській війні та скасування кріпацтва. Серед авторів англієць Генрі Норман, помічник редактора «Daily Chronicle», автор подорожніх записок «Вся Росія»¹⁵; італійський журналіст і дипломат Луїджі Віллари, який прагнув з'ясувати та показати європейському читачеві наслідки російсько-японської війни у внутрішньому економічному та політичному становищі країни. Результатом спостережень останнього стала книга «Росія під великою тінню», опублікована у 1905 р.¹⁶ Молодий американський журналіст Дюрланд Келлог за мету своєї подорожі, яку здійснив у 1906 р., поставив «представити картину Росії в революції». Відповідну назву мають і його записки: «Червоне царювання: правдива історія сповненого пригод року в Росії», опубліковані у 1908 р.¹⁷

За структурою та цілями ця група мемуарних творів відповідає жанру мандрівних (подорожніх) записок або «тревелогів»: в основі їхніх текстів хронотоп дороги, переміщення автора у просторі та часі. Як жанр мемуаристики вони поєднують активне авторське «Я» (розповідь про себе) та розповідь про подорож, враження від різних місцевостей і зустрічей з людьми¹⁸. Зазначені мемуарні твори також вписуються у загальний тренд «інтересу до Іншого», який у США та європейських країнах у другій половині XIX – на початку XX ст. спостерігався, у тому числі, і до Росії, та виявився у численних подорожах туристів, журналістів, письменників, науковців, дипломатів. Ці подорожі полегшувалися швидким прогресом засобів пересування. Як відзначає М. Марінова, куди йшов мандрівник, швидко слідував друкарський верстат. Активність подорожників супроводжував попит на мандрівну літературу, що спонукало її швидку публікацію¹⁹. Це засвідчують і згадані мандрівні записки іноземців, опубліковані буквально за рік-два після подорожі.

¹³ Jones Annie Gwen. Life on the Steppes of Russia 1889 to 1892. Impressions of Life on the Steppes of Russia Between 1889 to 1892 By Mrs Edgar Jones. Recollections written about 1900. Transcribed from her notes by Siriol Colley. URL: <https://bit.ly/3CdXjEi>

¹⁴ The Steel City. By A. Gwen Jones (BBC Radio Broadcast). December 15, 1943, 5.5-5.20 p.m. Rehearsal: 4.0: p.m. (From Cardiff) URL: <https://bit.ly/3DWOknz>

¹⁵ Norman H. All the Russias travels and studies in contemporary European Russia, Finland, Siberia, the Caucasus, and Central Asia. New York: C. Scribner's sons, 1902. 290 p.; French P. Norman, Sir Henry, first baronet (1858-1939), journalist and politician. DOI: 10.1093/ref:odnb/61020

¹⁶ Villari L. Russia under the Great Shadow. London: T.F. Unwin, 1905. 330 p.

¹⁷ Kellogg D. The Red Reign: The True Story of an Adventurous Year in Russian. New York: The Century CO, 1908. 532 p.

¹⁸ Любовець Н.І. Новітня історіографія вітчизняної мемуаристики... С. 39-40; Джигун Л. Літературний тревелог як жанр мандрівної прози... С. 26; Розінкевич Н.В. Жанрова специфіка творів мандрівної літератури. *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород: Вид. дім «Гельветика», 2019. Т. 2. Вип. 7. С. 144-148; Стратегії мемуарної та мандрівної літератури західноукраїнських письменників другої половини XIX – першої половини XX століття. Колективна монографія / [відп. ред. Тарас Пастух]. Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2020. С. 360.

¹⁹ Cross A. In the Land of the Romanovs... P. 33-53; Chatterjee C. Transnational Romance, Terror, and Heroism: Russia in American Popular Fiction, 1860-1917. *Comparative Studies in Society and History*, 50 (3). P. 753-755, 761-763; Marinova M. Transnational Russian-American Travel Writing (1 st ed.). Taylor & Francis, 2011. P. 1-3. DOI: 10.4324/9780203807033

До дослідження також залучено мемуари про десятирічне перебування в Росії англійського журналіста, мандрівника та науковця Джона Бадделі. Він не був у Донбасі, однак залишив цікаві спогади про спілкування з Дж. Х'юзом²⁰. Інтерес становлять і мандрівні записки Генрі Тіллі, який проїздом побував у приазовських степах на початку 1860-х років²¹.

Мемуари іноземців географічно стосуються не тільки Донбасу, охоплюючи різні регіони Росії, а також території інших країн. Вони містять великий обсяг інформації з різних джерел, поєднують її із власними міркуваннями та роздумами авторів, панівним суспільним дискурсом. Тому, дослідницька опція праці спрямована на особливості сприйняття та відтворення побаченого, спільного та відмінного у свідченнях мемуаристів.

Географія подорожей іноземців територіями підвладними Російській імперії фактично була аналогічною та передбачала відвідини Санкт-Петербургу, Москви, Кавказу, Північного Причорномор'я та Криму, Києва, Одеси та Донбасу, що підтверджує особливий фокус на висвітлення соціально-економічних зрушень. Дещо іншою вона була у Г. Юма, який був не лише спостерігачем, а й безпосереднім учасником економічного поступу. Його спомини, окрім опису міст Донбасу та Кавказу, містять згадки про міста в яких він працював: Кривий Ріг, Бердянськ, Катеринослав, Житомир, Київ, Полтава, Харків. Спогади Е.Г. Джонс зосереджені на описанні Юзівки.

Український Донбас у сучасному адміністративно-територіальному поділі України відповідає Донецькій і Луганській областям, що розташовані на більшій частині території Донецького вугільного басейну, у басейні Сіверського Дінця. У статті дослідницький інтерес зосереджений на території Донеччини.

Донбас, як частина українських земель, що були під владою Російської імперії, у тогочасному дискурсі називався «Південь Росії», або «Південноросійський край», що бачимо і в мемуарах іноземців²². Прикметним є те, що, аналізуючи національний склад населення українських губерній іноземці досить чітко фіксували соціокультурні особливості українського народу. Д. Бадделі акцентував увагу на відмінностях у зовнішньому вигляді українців від росіян. Л. Віллари називав українців більш енергійними, працьовитими та незалежними²³. Г. Юм, який тривалий час жив у різних українських містах, використовував назву «Україна»: «У центрі цього величезного регіону, так званої України..., розташоване місто Харків, центр і столиця великої сільськогосподарської промисловості»²⁴. У працях немає рефлексії щодо політичного статусу українських земель, проте вживання іноземцем назви «Україна» свідчить про її поширення. А виділення особливих рис українців – про їхню самоочевидність, незважаючи на всі потуги імперської влади придушити українську ідентичність.

Загальним для нарративу аналізованих джерел є сприйняття російської дійсності середини XIX ст. на маргінесі прогресивного розвитку. Тема відсталості є однією із стрижневих в аналізованих мемуарах, вона властива опису не лише

²⁰ *Baddeley J.* Russia in the «eighties»: Sport and Politics. London: Longmans, Green and Company, 1921. 506 p.

²¹ *Tilley H.A.* Eastern Europe and western Asia: political and social sketches on Russia, Greece, and Syria in 1861-2-3. London: Longman, Green, Longman, Roberts, & Green, 1864. 374 p.

²² *Водотика Т.* Простір можливостей: Україна в добу заліза та пару... С. 7.

²³ *Baddeley J.* Russia in the «eighties»... P. 388; *Villari L.* Russia under the Great Shadow... P. 98.

²⁴ *Hume G.* Thirty-Five Years in Russia... P. 313.

промисловості, а всього російського життя загалом, від загальних визначень до конкретних прикладів поганих доріг, нераціонального ведення господарства, релігійного світогляду. За словами Л. Віллари, «Росія – це країна, яка ще далеко позаду інших цивілізацій..., сучасні умови повільно пробиваються, і вони у кращому випадку проявляються у зовнішніх ознаках, реальний характер людей залишається незмінним»²⁵. Д. Келлог, у свою чергу, вважає найбільш загрозливою проблемою Росії автократію, як систему правління, не сумісну з цивілізацією ХХ ст.²⁶

У баченні мемуаристів одним із проявів такого становища була релігійність населення, яка межувала із середньовічним фанатизмом: «Ми бачимо картину того, якою була віра в Західній Європі за часів Петра Пустельника»²⁷. Фактично кожен автор описував, з якою ретельністю населення дотримувалося всіх релігійних обрядів, але, в той же час, підкреслював їхній зовнішній характер і загалом регресивний вплив церкви на суспільний поступ²⁸. Очевидно, що така ситуація дивувала іноземців, вона контрастувала із релігійною ситуацією у країнах Західної Європи, де розвиток протестантизму сформував світоглядні основи індустріального суспільства.

Аналізуючи сам процес змін, іноземці вказували на брак внутрішніх передумов для промислового розвитку: «Неможливо перетворити Росію на цивілізовану націю чи раптом зробити її індустріальною країною імперським указом», – зазначав Л. Віллари²⁹. На думку журналіста, ці процеси повинні відбуватися поступово, відповідно до потреб суспільства. Г. Юм також акцентував увагу на відсутності соціальної бази для модернізаційних зрушень, а саме середнього класу. Він добре підмітив ментальні особливості, властиві імперській природі економічних відносин, далекі від підприємницького духу капіталістичного суспільства: «в Росії здається все і всі сонні, або апатичні... Промисловість, прогрес, освіта, все спить... Це правда, що іноді вона прокидається і простягає свої гігантські кінцівки, важкі й зарослі, у сусідні володіння, поклавши ноги в якусь провінцію, як-то Туркестан або якесь Азіатське ханство, після чого вона знову впадає в стан сну, і на деякий час народи відпочивають»³⁰. Д. Келлог відзначає, що реформи, які здійснювалися російським самодержавством, недостатні. Задоволення теперішніх потреб вимагає змін такого далекосяжного і радикального характеру, що самодержавство не може їх визнати і продовжувати існувати³¹.

На середину ХІХ ст. Донбас залишався малозаселеним регіоном. Його промисловий ландшафт обмежувався вугільними копанками, які бачив Г. Юм під час геологічних досліджень, ініційованих Дж. Х'юзом на березі річки Кальміус у маєтку князя Лівена³². Згадка Г. Юма є свідченням примітивного рівня користування вугільними родовищами регіону напередодні промислового «вибуху». На це вказують записи ще одного мандрівника – англійця Генрі Тіллі, який на початку 60-х років ХІХ ст. побував у приазовських степах: «Сотні возів,

²⁵ Villari L. Russia under the Great Shadow... P. 63.

²⁶ Kellogg D. The Red Reign... Introduction.

²⁷ Villari L. Russia under the Great Shadow... P. 52.

²⁸ Hume G. Thirty-Five Years in Russia... P. 86, 309; Villari L. Russia under the Great Shadow... P. 159.

²⁹ Villari L. Russia under the Great Shadow... P. 212-213.

³⁰ Hume G. Thirty-Five Years in Russia... P. 117, 195-196.

³¹ Kellogg D. The Red Reign... Introduction.

³² Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу... С. 43; Hume G. Thirty-Five Years in Russia... P. 265.

запряжені парою волів, які містять не більше півтонни вугілля кожен, важко тягнуться вздовж багнистої та розбитої дороги в сторону Ростова. Такий неефективний транспорт все ще використовується в цій країні! Це вугілля-антрацит, величезні родовища якого... майже не розроблені...»³³.

Водночас, поза увагою іноземців залишилися сільські поселення, що розміщувалися поряд із володіннями Лівена та належали землевласникам Ларіним, Рутченковим, Масляніновим, Карповим, Риковим, Нестеровим, Смоляніновим. За даними ревізії 1859 р. у цих населених пунктах проживало понад 2 тисячі осіб. З часом всі вони були поглинуті Юзівкою, а більшість їхніх мешканців стали робітниками нових підприємств³⁴.

Очевидно, що описуючи Донбас, основну увагу іноземці фокусували на промислових об'єктах, які були показником розвитку та змін і значно контрастували із попереднім ландшафтом регіону. Прикладом є опис Л. Віллари міста, на якому було побудовано металургійний завод «Новоросійського товариства»: «На місці першої печі майже не було ні будинку, ні жителів, не існувало залізничне сполучення. Зараз він [завод – *авт.*] перетворився на величезну установу, в якій працює близько 12 000 працівників і виробляє 200 000 тон сталі і 300 000 тон чавуну на рік. Володіє власними вугільними шахтами, залізородними копальнями у Кривому Розі та власною залізницею»³⁵. Д. Келлог висловлює свої враження через порівняння Донбасу із «чорною провінцією» Англії: тут найбільші вугільні копальні, найбільші заводи; тут між селами та містами завжди видно височезні димові труби заводів³⁶.

На межі XIX-XX ст. на території українських губерній Росії було декілька потужних центрів промислового розвитку: Катеринослав, Кам'янське, Кривий Ріг, Харків, Луганськ, Горлівка. Прикметним є те, що на території Донбасу іноземці присвятили велику увагу саме «Новоросійському товариству» та його металургійному заводу, який був найцікавішим об'єктом відвідування для мандрівників. Вони відзначали провідне значення підприємства в індустріальному розвитку країни. Так, Г. Юм називав компанію «піонером великої металургійної промисловості». А Л. Віллари: «найстарішим і найбільшим важливим південноросійським металургійним підприємством».

Чимало уваги приділив Юзівському металургійному заводу Г. Норман. Його мемуари, порівняно з іншими, містять опис технічних деталей металургійного виробництва³⁷. Така увага і характеристики відповідають політиці керівництва «Новоросійського товариства», яке гостинно приймало мандрівників. В. Донован на основі аналізу фотографій міста та промислових підприємств компанії (які, до речі, британські службовці відправляли додому), відзначає прагнення останньої продемонструвати грандіозні індустріальні пейзажі, створити образ Юзівки як прикладу індустріальної досконалості, модерності та цивілізованості³⁸.

Важливе значення для відтворення історії виникнення підприємства мають

³³ Tilley H.A. Eastern Europe and western Asia... С. 200-201.

³⁴ У пошуках обличчя міста... С. 523-524.

³⁵ Villari L. Russia under the Great Shadow... P. 111.

³⁶ Kellogg D. The Red Reign... Chapter XX. With the Russian workmen.

³⁷ Hume G. Thirty-Five Years in Russia... P. 268; Villari L. Russia under the Great Shadow... P. 111; Norman H. All the Russias travels and studies in contemporary European Russia... P. 379-380.

³⁸ Донован В. Вітання з Юзівки...

спогади Г. Юма, який супроводжував Дж. Х'юза у дослідженні території для побудови металургійного заводу. Він описав процес геологічних розвідок, труднощі, що постали на етапі створення підприємства: поставки необхідного устаткування ускладнювалися через відсутність доріг у степу, особливо в період сезонних дощів. У споминах Г. Юма зафіксовано також недовіру до іноземних фахівців зі сторони російських інженерів, які вбачали у них своїх конкурентів та ініціювали перевірки підприємств³⁹.

Г. Норману «Новоросійська кампанія» послужила прикладом для докладного опису проблем, з якими стикалися іноземні підприємства в Росії. Він стверджував, що «вони потрапляють в такі умови, які англійський або американський роботодавець вважали б неможливими вдома». Це однак, як відзначає Г. Норман, сповна компенсувалося величезними прибутками⁴⁰.

Особливе місце у споминах іноземців займала постать засновника «Новоросійського товариства» та металургійного заводу Дж. Х'юза. Цінні згадки про нього залишив Дж. Бадделі. Він вважав засновника «Новоросійського товариства» відкритим, справедливим і розумним чоловіком, захопленим і відданим своїй справі. Вказував на те, що Дж. Х'юз не мав спеціальної освіти, не вмів писати, та міг лише з труднощами читати друкований текст. Технічній підготовці інженерів він протиставляв багатий досвід, вміння за допомогою спостереження та власних відчуттів визначити ступінь якості розплавленої руди, необхідні для її обробки процеси, чим дуже дивував людей з спеціальною технічною освітою⁴¹. Е.Г. Джонс називала Дж. Х'юза сміливою та наполегливою особистістю, і вважала, що саме завдяки цим якостям стало можливим будівництво підприємства та виникнення Юзівки⁴².

Не менш захопливу характеристику отримав його син Артур Х'юз, який разом з братами керував компанією після смерті батька. На початку ХХ ст. в маєтку Х'юзів побував американський журналіст Д. Келлог, який так відгукується про господаря: «Багатий чоловік, син нині заможної сім'ї, який отримав освіту в провідній англійській технічній школі та працював у Карнегі в Пітсбурзі, експерт у бесемерівському процесі, вихований англійський джентльмен у думках, інстинктах, манері та слові... холоднокровно займається справами день за днем, прагнучи зберегти першість своєї Компанії над усіма іншими в Росії за рахунок переваг і якості вироблених товарів». Позитивна характеристика підсилюється співставленням: «романтик-інженер» – «господар дванадцяти тисяч неспокійних, жалюгідних робітників, у чужій країні під час революції та загального беззаконня»⁴³.

Описуючи поселення, що формувалося навколо металургійного заводу, й отримало назву Юзівка, автори також вдавалися до порівняння місцевості до заснування підприємства та вже на момент споглядання. Свої висновки вони підкріплювали цифровими даними, що мали переконати читача. Так, Г. Юм зазначав: «На тому місці, де зараз відбуваються величезні роботи в Юзівці, де працює від 20 до 25 тис. осіб і з містечком понад 50 тис. мешканців, існувала на той

³⁹ Hume G. Thirty-Five Years in Russia... P. 266.

⁴⁰ Norman H. All the Russias travels and studies in contemporary European Russia... P. 381, 383.

⁴¹ Baddeley J. Russia in the «eighties»... P. 61-62.

⁴² Jones Annie Gwen. Life on the Steppes of Russia 1889 to 1892...

⁴³ Kellogg D. The Red Reign... Chapter XX. With the Russian workmen.

час [до заснування підприємства] лише хата чабана, з отарами овець, що паслись у відкритому степу»⁴⁴.

Опис Юзівки відповідав індустріальним ландшафтам промислових міст модерного часу. Робота металургійного заводу, шахт, дим, що йшов з труб і промисловий пил створювали особливий ефект і викликали відповідні враження у відвідувачів Юзівки. Так, Г.Юм порівнював загальний вигляд робітничого поселення із входом до пекла: «відблиск полум'я величезних доменних печей на чорному фоні вказував на вхід у величезне пекло»⁴⁵. Описуючи промислове поселення, Л. Вілларі називав його «некрасивим місцем з брудною атмосферою, зі стовпами полум'я та диму, що виринали із печей, з брудними почорнілими вулицями на яких рядами були розміщені будинки для робітників»⁴⁶. Подібним був опис Юзівки в одній із публікацій «Time», що наводить Т. Фрідгут: «Смердючий, задушливий дим із фабрик та шахт змішується з вугільним і вапняковим пилом, а також із шкідливими випарами органічних речовин, що гниють у кварталах та на вулицях, значно отруюючи повітря»⁴⁷.

Подібний індустріальний ландшафт був типовим у світовій практиці становлення промислових міст. В. Куліков наводить приклади таких поселень ХІХ ст. До них належали текстильне місто Ловелл у штаті Массачусетс; місто Пульман у штаті Іллінойс, яке заклав виробник залізничних вагонів Дж. Пульман; англійське місто Борнвіль, що його створила родина Кедбері при підприємстві з виробництва шоколаду⁴⁸. «Виробнича сторона Юзівки схожа на величезний металургійний завод у будь-якому іншому місці – ряд доменних печей, що затьмарюють день і освітлюють ніч; великі протяжності коксових печей; гори шлаку; гектари майстерень; залізниці з гуркотом вантажівок і верескливих двигунів – усе знайоме індустріальне пекло», зазначає Г. Норман⁴⁹. Саму Юзівку іноземці порівнювали із промисловими районами Лондона, містами Колчестером в Англії, Топікою в США⁵⁰.

У цьому контексті важливим видається висновок італійського журналіста Л. Вілларі про те, що привабливість Юзівки й інших промислових міст полягала не у мальовничих краєвидах, а в їхньому соціальному значенні⁵¹.

З промисловими ландшафтами Юзівки контрастують враження, що справила на мемуаристів англійська колонія при заводі, яка виглядала справжньої оазою європейської (англійської) цивілізації. Для Е.Г. Джонс маєток Х'юзів – великий будинок, посеред великого саду. Для Д. Келлога – будинок, схожий на «чудовий англійський заміський дім, побудований для комфорту», спокуслива вечеря, смачний англійський сніданок (з англійським чаєм), тонкощі шахів. Для Г. Нормана – осередок цивілізації у невідомих краях⁵².

⁴⁴ Hume G. Thirty-Five Years in Russia... P. 268.

⁴⁵ Ibid. P. 273-274.

⁴⁶ Villari L. Russia under the Great Shadow... P. 112.

⁴⁷ Friedgut T.H. Iuzovka and Revolution. Vol. I: Life and Work in Russia's Donbass, 1869-1924... P. 77.

⁴⁸ Куліков В.О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я... С. 38.

⁴⁹ Norman H. All the Russias travels and studies in contemporary European Russia... P. 379.

⁵⁰ Ibid. С. 379; Villari L. Russia under the Great Shadow... P. 112.

⁵¹ Villari L. Russia under the Great Shadow... P. 96.

⁵² Jones Annie Gwen. Life on the Steppes of Russia 1889 to 1892...; Kellogg D. The Red Reign... Chapter XX. With the Russian workmen; Norman H. All the Russias travels and studies in contemporary European Russia... P. 378.

Картини внутрішнього життя англійської колонії, яке «було не безцікавим і не позбавленим різноманітності», відтворюють спогади Е.Г. Джонс. Це типово жіночі мемуари, які за характером рефлексії відрізняються від чоловічого погляду на промисловий Донбас. Молода жінка чимало уваги приділила особливостям клімату, дозвіллю (багато гостей, вечірки, карти, ковзани, сані, полювання тощо), продуктам та їх вартості, стравам, які з них готували. Вона згадує інших членів товариства, пам'ятає хто з ким зустрічався й одружився⁵³. У спогадах Е.Г. Джонс чимало спільного з листами, що писали мешканки британської колонії в Юзівці у той же самий час, зокрема враження від спекотного літа, яке приносило лихоманку, від морозних снігових зим, раптової весняної відлиги, коли містечко вкривалося «немислимою товщею бруду, тоді неможливо нікуди йти пішки або їздити». Відзначимо, правда, що у Е.Г. Джонс чимало романтичних описів квітучого весняного степу навколо міста⁵⁴.

Іноземний вплив мав важливе значення для розвитку досліджуваного регіону. Сучасна українська історіографія вважає, що він проявився не лише у фінансових інвестиціях і промислових технологіях, а й у трансфері західноєвропейського індустріального менеджменту, духу капіталізму та культури⁵⁵. Водночас, їхня успішна реалізація була забезпечена наявними природними ресурсами регіону та реалізована працею робітників, що прибували на Донбас.

Усвідомлюючи значимість цього впливу, автори аналізованих джерел ототожнювали його з певною цивілізаційною місією іноземців у модернізаційних процесах в регіоні. Підтвердженням цьому слугують міркування Г. Нормана щодо вирішальної ролі іноземного підприємництва у Донецькому вугільному басейні, а також зауваження Л. Віллари: «Юзівка може слугувати зразком того, що може зробити в цій країні іноземний капітал та організація», «поєднання британського капіталу і розуму з російською працею, звичайно, створило чудеса», «Росія має необхідні природні ресурси та робочу силу для великої індустрії, але не має організуючої сили, яку досі тільки іноземці могли надавати»⁵⁶.

Саме під таким кутом зору мемуаристи дивляться на промислове поселення, акцентуючи увагу на іноземному впливі на його розвиток. Л. Віллари вказує, що коштом «Новоросійського товариства» в Юзівці утримувалося декілька російських шкіл з 850 учнями й одна англійська з 27 учнями, діяв робочий клуб, членами якого були англійські робітники та декілька місцевих кваліфікованих робітників⁵⁷. Е.Г. Джонс вказувала на те, що компанія побудувала у поселенні пожежну вишку, дамбу для забезпечення населенню водою. Рукотворна водойма стала місцем для прогулянок на човнах влітку та майданчиком для катання на ковзанах взимку⁵⁸. Г. Норман прямо пише: «У ньому не менше 30 000 жителів, і немає ніякого іншого сенсу існування, окрім New Russia Company, Ltd. Закрийте металургійний завод і

⁵³ Jones Annie Gwen. Life on the Steppes of Russia 1889 to 1892...; The Steel City. By A. Gwen Jones...

⁵⁴ Jones Annie Gwen. Life on the Steppes of Russia 1889 to 1892...; Донован В. Вітання з Юзівки...

⁵⁵ Водотика Т. Простір можливостей: Україна в добу заліза та пару... С. 8; Куліков В.О. Іноземні підприємці як імпортери капіталу, інновацій та менеджменту в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2014. № 3 (№ 516). С. 152-167.

⁵⁶ Norman H. All the Russias travels and studies in contemporary European Russia... С. 374-377; Villari L. Russia under the Great Shadow... P. 111-112.

⁵⁷ Ibid. С. 114.

⁵⁸ Jones Annie Gwen. Life on the Steppes of Russia 1889 to 1892...

наступного тижня це місто, таке велике, як Колчестер або Топіка, буде занедбаним»⁵⁹.

Іноземні мемуаристи, таким чином, подорожуючи Донецьким басейном, переважно зосереджуються на відвідуванні Юзівки, як «типового», «взірцевого», навіть «квітучого» промислового міста (саме так його називають попри те, що Юзівка до 1917 р. не мала статусу міста)⁶⁰. Цей образ навіювався пресою. Т. Фрідгут цитує американські газети, публікації яких про стрімке зростання Донбасу, й особливо Юзівки, «викликали в уяві образ дивного нового світу. «Нова Каліфорнія»; «чисто американський темп»; «Американський темп..., якого раніше не бачили в Росії»⁶¹.

Інші населені пункти Донбасу згадуються проїздом – «невідома» Ясинувата, «похмура станція» Харцизьк, звідки кінним екіпажем добиралися до Юзівки⁶².

Більше інформації про інші міста Донбасу маємо хіба що у Г. Юма. Він з метою вивчення родовищ корисних копалин і технологій їхньої розробки мандрував краєм разом із сином і занотував враження від відвідування Слов'янська та Бахмута. Г. Юм характеризує ці міста як центри виробництва кам'яної солі, описує різні технології її видобутку: із солоної води, що викачується з артезіанських свердловин, а також у соляних копальнях. Соляним виробництвом у Бахмуті, до речі, управляв менеджер із Стаффордширу. Спеціально, щоб ознайомитися із родовищем ртутної руди, Г. Юм відвідав Микитівку. Він пише про кристали кіноварі «дуже красиві, невеликі за розміром, але насиченого рубінового кольору», які отримав для своєї колекції. Відвідав він і Святогірський монастир, який згадує як мальовничу місцину та центр релігійного паломництва⁶³.

Описуючи переїзди регіоном, всі автори вказували на небезпеку, велику вірогідність пограбувань. Про це пише Г. Юм, описуючи поїздку зі Слов'янська до Бахмута. Для охорони порядку «Новоросійське товариство» утримувало загін козаків, а жителі англійської колонії тримали при собі зброю⁶⁴.

Спільним сюжетом для іноземних мемуаристів, які відвідували Донбас, був опис робітників, як невід'ємної соціальної складової промислової модернізації Донбасу. Автори відзначали «сезонність», «гібридність», «скудність постійного промислового населення». Переважна більшість робітників тривалий час зберігала зв'язок із сільською місцевістю і в період сільськогосподарських робіт залишали роботу на підприємствах регіону⁶⁵. Статистика початку ХХ ст. свідчить, що постійно мешкали у робітничих поселеннях менше ніж 40% робітників⁶⁶.

Автори мемуарів критично оцінювали ефективність промислових робітників

⁵⁹ Norman H. All the Russias travels and studies in contemporary European Russia... P. 379.

⁶⁰ Ibid. P. 378-379; Hume G. Thirty-Five Years in Russia... P. 265; Villari L. Russia under the Great Shadow... P. 111; Kellogg D. The Red Reign... Chapter XX. With the Russian workmen.

⁶¹ Friedgut T.H. Iuzovka and Revolution. Vol. I: Life and Work in Russia's Donbass, 1869-1924... P. 78.

⁶² Jones Annie Gwen. Life on the Steppes of Russia 1889 to 1892...; Hume G. Thirty-Five Years in Russia... P. 273; Norman H. All the Russias travels and studies in contemporary European Russia... C. 378.

⁶³ Hume G. Thirty-Five Years in Russia... P. 262, 270-275.

⁶⁴ Jones Annie Gwen. Life on the Steppes of Russia 1889 to 1892...; Hume G. Thirty-Five Years in Russia... P. 273; Kellogg D. The Red Reign... Chapter XX. With the Russian workmen.

⁶⁵ Norman H. All the Russias travels and studies in contemporary European Russia... P. 381; Villari L. Russia under the Great Shadow... P. 113; Kellogg D. The Red Reign... Chapter XX. With the Russian workmen.

⁶⁶ Куліков В.О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я... С. 64.

Донбасу. Окрім згаданого вище сезонного характеру праці, вказували на велику кількість релігійних свят і постів, які, як вони думали, виснажували робітників фізично. Л. Вілларі вказував, що лише 224 дні на рік були робочими, Г. Норман – пише про 21 робочий день на місяць, що було значно менше ніж в інших промислових країнах і не влаштовувало власників підприємств⁶⁷. Як свідчить Дж. Бадделі, Дж. Х'юз, свого часу, зважаючи на велику релігійність робітників, знайшов вихід, домовившись із місцевим священиком: «зберігаючи всі важливі імена (святих – *авт.*), вони викреслювали менш важливі, доки врешті-решт Дж. Х'юз не отримав 10 чи 15 відсотків робочих днів у році»⁶⁸. Автори мемуарів при цьому не беруть до уваги тяжкість і фізичну виснажливість праці на промислових підприємствах. Робітники працювали на межі фізіологічних можливостей, що було однією з причин великої кількості неробочих днів, прогулів і перерв у роботі⁶⁹.

На думку іноземних спостерігачів праця робітників мала низький рівень продуктивності. Причиною, окрім згаданих вище, була відсутність спеціальних знань, досвіду роботи. За свідченням Г. Нормана і Д. Келлога робітники від природи недбайливі та безтурботні, поведуться з вибуховими речовинами так, ніби вони такі ж нешкідливі мінерали, як вугілля, можуть спати на залізничній колії або плитах доменної печі «у кількох дюймах від шахти, з якої будь-якої миті може вирватися ядовитий газ»⁷⁰. Сучасні дослідники відзначають, що такі проблеми з дисципліною, опануванням професійних навичок були обумовлені труднощами переходу від традиційного селянського до індустріального способу життя⁷¹.

Д. Келлог, порівнюючи робітників Донбасу з їхніми англійськими й американськими колегами, вказував, що перші «коштують лише одну третину англійського робітника і не більше однієї четвертої вартості американського». Це стосується і заробітної платні, яка також порівнювалася у мемуарах⁷².

Л. Вілларі порівнював спосіб життя англійських і місцевих мешканців Юзівки. Він відзначав, що перші проводять своє дозвілля займаючись іграми, катанням на човнах, риболовлею, у той час як останні здебільшого знаходять розвагу у пиятиці. На думку автора, цей культурний розрив не впливав на їхнє мирне співіснування в Юзівці. Більше того, на думку автора, під впливом англійського способу життя робітники Юзівки теж здатні: «перетворитися із примітивних і неосвічених селян на більших чи менш цивілізованих людей»⁷³.

Автори, водночас, зазначають, що кількість постійного робітничого контингенту, хоча й повільно, але збільшувалася та демонструвала велику

⁶⁷ Norman H. All the Russias travels and studies in contemporary European Russia... P. 381; Villari L. Russia under the Great Shadow... P. 113; Kellogg D. The Red Reign... Chapter XX. With the Russian workmen.

⁶⁸ Baddeley J. Russia in the «eighties»... P. 40.

⁶⁹ Куліков В.О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я... С. 123.

⁷⁰ Norman H. All the Russias travels and studies in contemporary European Russia... P. 381; Kellogg D. The Red Reign... Chapter XX. With the Russian workmen.

⁷¹ Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу... С. 27, 43.

⁷² Norman H. All the Russias travels and studies in contemporary European Russia... P. 381; Villari L. Russia under the Great Shadow... P. 112; Kellogg D. The Red Reign... Chapter XX. With the Russian workmen.

⁷³ Villari L. Russia under the Great Shadow... P. 114.

позитивну перспективу. Це були переважно кваліфіковані робітники, які мали більшу зарплатню, можливості (хоча й обмежені) кар'єрного росту. Однією з причин цього процесу автори мемуарів вважали зусилля іноземних власників підприємств щодо покращення умов життя робітників⁷⁴. Зокрема, Л. Віллари наголошує на тому, що завдяки компанії в Юзівці було побудоване доступне за ціною житло для робітників. Він робить висновок, що помешкання юзівських робітників значно охайніші та зовні демонструють більший достаток у порівнянні з житлом робітників інших регіонів Росії. На його думку: «Робітник, який має дім біля роботи, поступово звільняється зі свого крихітного клаптика землі у далекому краї, скидає одяг селянина-общинника, і стає фабричною рукою в європейському розумінні терміну»⁷⁵.

Л. Віллари і Д. Келлог, загалом, приділили увагу і житловим умовам робітників, і їхньому побуту, навіть раціону харчування. Якість їхнього житла вони ставлять у пряму залежність від кваліфікації та способу життя⁷⁶. У сучасних дослідженнях це явище досліджується як просторова сегрегація, що ґрунтується на професійному, соціальному, а також етнічному чинниках⁷⁷. Водночас, треба зазначити, що ці відомості стосуються переважно робітників металургійного заводу. У досліджених мемуарах не згадуються ані шахтарські селища, ані умови життя та роботи шахтарів, які разюче відрізнялися від заводської сфери⁷⁸. Винятком є згадки Е.Г. Джонс, яка характеризує житло місцевих шахтарів як «смердючі землянки», «побудовані з бруду». Тут її досить короткі враження збігаються з описанням робочого побуту у листах інших мешканок британської колонії⁷⁹.

Увагу частини мандрівників – Л. Віллари і Д. Келлога привернула тема дитячої праці на підприємствах Донбасу. При цьому обидва автори схвально відгукуються про російське законодавство, яке забороняло працювати дітям до 15 років⁸⁰. Насправді дитяча праця була вельми поширеним явищем на заводах і рудниках Донбасу, про що також знаходимо свідчення у спогадах донецьких шахтарів і мемуарах гірничого інженера О. Терпігорєва, працях сучасних дослідників⁸¹.

Висновки. Проаналізовані мемуарні твори мають жанрові особливості віддзеркалення донбаських реалій: більш ґрунтовно у спогадах Г.Юма та Е.Г. Джонс; дещо поверхневі, іноді з помилками, нариси вражень від побаченого проїздом або впродовж нетривалих відвідувань у мандрівних записках Г. Нормана, Л. Віллари, Д. Келлога. Відрізняються «жіночим поглядом» мемуари Е.Г. Джонс.

Попри відмінності, у всіх авторів знаходимо спільні, певним чином, традиційні теми для висвітлення та схожі міркування. Авторі зачіпають широке коло проблем розвитку Донбасу другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: загальний процес

⁷⁴ Ibid. С. 112; *Kellogg D. The Red Reign... Chapter XX. With the Russian workmen.*

⁷⁵ *Villari L. Russia under the Great Shadow... P. 113.*

⁷⁶ Ibid. С. 225-226; *Kellogg D. The Red Reign... Chapter XX. With the Russian workmen.*

⁷⁷ *Куліков В.О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я... С. 178-180; Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу... С. 119-120.*

⁷⁸ *Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу... С. 51; У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України... С. 181.*

⁷⁹ *Jones Annie Gwen. Life on the Steppes of Russia 1889 to 1892...; Донован В. Вітання з Юзівки...*

⁸⁰ *Villari L. Russia under the Great Shadow... P. 114; Kellogg D. The Red Reign... Chapter XX. With the Russian workmen.*

⁸¹ *Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу... С. 104-106; У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України... С. 179.*

модернізації, особливості створення промисловості в регіоні, складнощі, що стояли на шляху іноземних інвесторів та інженерів. Провідне місце у мемуарах іноземців відводиться діяльності «Новоросійського товариства», його металургійного заводу та поселенню Юзівка, що формувалося навколо нього, як типовому найбільш успішному прикладу результативності іноземних інвестицій.

На думку авторів, промисловий поступ регіону був можливий за участі іноземців, які певною мірою реалізовували цивілізаційну місію в краї. Вона полягала не лише у відкритті промислових підприємств, які мали містотвірний характер, а й формуванні інфраструктури цих поселень, будівництві житла для робітників, навчальних закладів. Автори, зокрема, переконані, що під впливом іноземців у Юзівці формувалася не тільки соціально-професійна група робітників, а й міський спосіб життя.

Спорадично іноземці описали й інші промислові міста Донбасу, зокрема, Бахмут, Слов'янськ, Ясинувату, Харцизьк. Очевидно, через менші, порівняно з Юзівкою, темпи промислового розвитку, опис цих міст є лише локусами на шляху мандрівників.

Чимало уваги приділено процесу формування робітничої соціально-професійної групи. Іноземцям «стороннім оком» було добре видно складнощі цього процесу, що полягали в особливостях менталітету та проявлялися в проблематичності роботи під час релігійних свят, складнощах адаптації до регламентованих точним часом графіків роботи, опануванні технічних процесів промислових підприємств. Мемуаристи, водночас не помічали (або не бажали помічати) жахливі умови життя, соціальні проблеми, що супроводжували потужний промисловий поступ.

Аналізовані мемуарні твори є достатньо репрезентативними, оскільки представлені різними за соціальним походженням і професійною характеристикою авторами. Їхні свідчення загалом збігаються з інформацією інших джерел, залучених до сучасних досліджень. Вони доповнюють існуючі знання з історії Донбасу другої половини XIX – початку XX ст. та дають можливість відтворити їх не лише з позиції безпосередніх учасників, а й сторонніх спостерігачів модернізаційних процесів у регіоні.

Цінність цих джерел полягає не лише в інформаційному потенціалі. Не менш значущими є смислові конотації, які, з одного боку, відбивають враження мемуаристів від побаченого, з іншого – ґрунтуються на уявленнях, ціннісних засадах, сформованих тією спільнотою, яку вони представляють. Автори залучених до дослідження творів загалом є представниками «західного світу», свої оціночні судження вони висловлюють не тільки через позитивні або негативні емоції, але й через пряме порівняння з подібним у своїй країні (що додає інформаційної репрезентативності їхнім свідченням). З огляду на це, набуває значущості прагнення поділитися своїми враженнями й оцінками із загалом, яке прямо висловлюється в усіх мемуарах. Таким чином, маємо зворотній зв'язок, коли описана у мемуарах іноземна реальність (у даному випадку промисловий Донбас), попри згадану вище суб'єктивність мемуарних джерел, впливає на формування її образу в суспільстві, яке представляє автор.

REFERENCES

- Baddeley, J.** (1921). *Russia in the «Eighties», Sport and Politics*. London: Longmans, Green and Company [in English].

- Chatterjee, C.** (2008). Transnational Romance, Terror, and Heroism: Russia in American Popular Fiction, 1860-1917. *Comparative Studies in Society and History*, 50 (3), 753-777 [in English].
- Cross, A.** (2014). In the Land of the Romanovs: An Annotated Bibliography of First-hand English-language Accounts of the Russian Empire (1613-1917). Cambridge: Open Book Publishers. DOI: 10.11647/OBP.0042 [in English].
- Donovan, V.** (2020). Vitannia z Yuzivky: lystuvannia brytanskyykh mihrantiv i osvoinnia promyslovoho landshtafu na Donbasi na zlami XIX-XX st. [Greetings from Hughesovka: British migrant epistolarity and the setting-into-place of an industrial landscape in turn-of-the-century Donbass]. *Histor!ans*. Retrieved from <https://bit.ly/3LQvEFZ> [in Ukrainian].
- Dzhyhun, L.** (2017). Literaturnyi treveloh yak zhanr mandrivnoi prozy: pokhodzhennia ta istorychnyi rozvytok [Literary travelogue as a genre of traveling prose: origin and historical development]. *Pivdennyi arkhiv. Filolohichni nauky*, 71, 24-29 [in Ukrainian].
- Edwards, S.** (1992). *Hughesovka: a Welsh Enterprise in Imperial Russia*. Cardiff: Glamorgan Record Office [in English].
- French, P.** (2004). *Norman, Sir Henry, first baronet (1858-1939), journalist and politician*. *Oxford Dictionary of National Biography*. DOI: 10.1093/ref:odnb/61020 [in English].
- Friedgut, T.** (1989). *Iuzovka and Revolution. Vol. 1: Life and Work in Russia's Donbass, 1869-1924*. Princeton: Princeton University Press [in English].
- Friedgut, T.** (1994). *Iuzovka and Revolution. Vol. 2: Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869-1924*. Princeton: Princeton University Press [in English].
- Heather, R.** (2010). *The Iron Tsar: The Life and Times of John Hughes*. London: New Generation Publishing [in English].
- Hume, G.** (1914). *Thirty-Five Years in Russia*. London [in English].
- Jones, G.** (2009). *Life on the Steppes of Russia 1889 to 1892. Impressions of Life on the Steppes of Russia Between 1889 to 1892* By Mrs Edgar Jones. Recollections written about 1900. Transcribed from her notes by Siriol Colley. Retrieved from https://www.garethjones.org/margaret_siriol_colley/annie%20gwen/life-steppes.htm [in English].
- Kellogg, D.** (1908). *The Red Reign: The True Story of an Adventurous Year in Russian*. New York: The Century CO [in English].
- Kravchenko, V. & Posokhov, S. (Eds.)** (2021). *U poshukakh oblychchia mista: Praktyky samoreprezentatsii mist Ukrainy v industrialnu ta postindustrialnu dobu* [In search of the face of the city: Self-representation practices of Ukrainian cities in the industrial and post-industrial age]. Kharkiv: Vydavnytstvo Tochka [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S. & Yakubova, L.** (2016). *Trysta rokiv samotnosti: ukraïnskyi Donbas u poshukakh smysliv i Batkivshchyny* [Three hundred years of loneliness: the Ukrainian Donbas in search of meaning and the Motherland]. Kyiv: Klio [in Ukrainian].
- Kulikov, V.** (2014). Inozemni pidpnyiemtsi yak importery kapitalu, innovatsii ta menedzhmentu v ukraïnskykh guberniakh Rosiiskoi imperii napyrkintsi XIX – na pochatku XX st. [Foreign entrepreneurs as importers of capital, innovations and management in the Ukrainian provinces of the Russian Empire at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries]. *Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal*, 3 (516), 152-167 [in Ukrainian].
- Kulikov, V.** (2019). *Pidpnyiemstva i suspilstvo v zavodskykh i shakhtarskykh poselenniakh Donbasu ta Prydniprovia v 1870-1917 rr.* [Enterprises and society in factory and mining settlements of Donbass and Dnieper in 1870-1917]. Kharkiv: Vyd-vo KhNU imeni V.N. Karazina [in Ukrainian].
- Liubovets, N.** (2016). Novitnia istoriohrafii vitchyznianoï memuarystyky: do problemy terminolohii ta klasyfikatsii [The latest historiography of domestic memoirs: to problems of terminology and classification]. *Ukraïnska bihrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 13, 28-50 [in Ukrainian].
- Marinova, M.** (2011). Transnational Russian-American Travel Writing. *Journal of Transnational American Studies*, 4, 1-190. DOI: 10.4324/9780203807033 [in English].
- McKay, J.** (1970). *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885-1913*. Chicago: University of Chicago Press [in English].
- Nalyvaiko, D.** (1998). *Ochyma Zakhodu: Retseptsiia Ukrainy v Zakhidnii Yevropi XI-XVIII st.* [Eyes of the West: Reception of Ukraine in Western Europe of the 11th-13th century]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Norman, H.** (1904). *All the Russians: Travels and Studies in Contemporary European Russia, Finland, Siberia, the Caucasus, and Central Asia*. New York: C. Scribner's sons [in English].
- Pastukh, T. (Ed.)** (2020). *Stratēhii memuarnoi ta mandrivnoi literatur zakhidnoukraïnskykh psmennykiv druhoi polovyny XIX – pershoi polovyny XX stolittia* [Strategies of memoir and travel

literature of Western Ukrainian writers of the second half of the 19th – the first half of the 20th century]. Lviv: Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha [in Ukrainian].

Rozinkevych, N. (2019). Zhanrova spetsyfika tvoriv mandrivnoi literatury [Genre characteristics of travel literature]. *Zakarpatski filolohichni studii*, 7 (2), 144-148 [in Ukrainian].

Savenko, I. (2011). Memuarystyka yak metazhanrova systema v ukrainskii literaturi druhoi polovyny XX – pochatku XXI st. [Memoirs as a meta-genre system in Ukrainian literature of the second half of the 20th – beginning of the 21st century]. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka*, 6 (217), Vol. II, 88-93 [in Ukrainian].

Tilley, H. (1864). *Eastern Europe and western Asia: political and social sketches on Russia, Greece, and Syria in 1861-63* (1964). London: Longman, Green, Longman, Roberts, & Green [in English].

Thomas, C. (2009). *Dreaming a City: From Wales to Ukraine*. Tal-y-bont: Y Lolfa [in English].

Villari, L. (1905). *Russia under the Great Shadow*. London: T.F. Unwin [in English].

Vodotyka, T. (2018). *Prostir mozhlyvostei: Ukraina v dobu zaliza ta paru* [Space of possibilities: Ukraine in the age of iron and steam]. Kyiv: Klio [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 21.08.2022

Схвалено до друку / Accepted: 15.09.2022